

تحلیل مضمونی مؤلفه‌های اقتصادی در شبکه روایات امام رضا علیه السلام

ثریا قطبی^۱

فاطمه باغانی^۲

چکیده

اقتصاد به عنوان یکی از ابعاد زندگی اجتماعی، نقش مهمی در جامعه و تمامی جوانب زندگی انسان ایفا می‌کند. مؤلفه‌های اقتصادی در برگیرنده عناصری است که در تحلیل و توصیف ساختار و عملکرد اقتصادی نقش مهمی دارد و رفتار و تعاملات انسانی را در مورد تولید، توزیع و مصرف منابع مورد توجه قرار می‌دهد. هدف از پژوهش حاضر تحلیل مؤلفه‌های اقتصادی در روایات امام رضا علیه السلام و میزان توجه به آن است. پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی از نوع تحلیل محتوا انجام شده است. یافته‌های تحقیق نشان داد که تعهدات مالی، مصرف، اصول اقتصادی، کار، کسب درآمد و تجارت از مهمترین مؤلفه‌های اقتصادی در روایات امام رضا علیه السلام است. تعهدات مالی با ۹۸ مضمون روایت و ۴۹ درصد فراوانی و کسب درآمد با ۴ مورد و ۲ درصد فراوانی، به ترتیب بیشترین و کمترین میزان فراوانی را به خود اختصاص داده است. شناخت مؤلفه‌های اقتصادی در روایات امام رضا علیه السلام می‌تواند به درک بهتری از روندها و چالش‌های اقتصادی کمک کند و بستری را برای اتخاذ تصمیمات بهینه و بهبود عملکرد اقتصادی بر اساس آموزه‌های رضوی فراهم کند.

کلیدواژه‌ها: روایات شیعه، امام رضا علیه السلام، عناصر اقتصادی، کسب و کار، درآمد، مصرف.

۱. دکترای تخصصی الهیات و دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه شاهد، تهران، ایران.
۲. دانش آموخته کارشناسی ارشد رشته علوم قرآن و حدیث، دانشگاه شاهد، تهران، ایران.

۱- بیان مسئله

اسلام به مسأله‌ی اقتصاد، به عنوان یکی از مهم‌ترین مسائل زندگی بشری توجه خاصی دارد. از منظر اسلام نظام اقتصادی مجموعه قواعد کلی ارائه شده برای تنظیم حیات اقتصادی و در راستای تأمین عدالت اجتماعی برای نیل به سعادت بشر و رسیدن به جامعه‌ی فاضله است که تمامی پیامبران و ائمه‌ی الهی علیهم السلام برای آن تلاش کرده‌اند. در اقتصاد اسلامی، شیوه تقسیم و توزیع درآمدها و ثروت در جامعه، فعالیت‌های مرتبط با تجارت، بازار و تبادل کالا و خدمات، فعالیت‌های انسان در تولید کالا و خدمات و منابع درآمدی بر اساس آموزه‌های اسلامی تنظیم می‌شود. اسلام، مال و ثروت را مایه‌ی استواری جامعه و به مثابه ستون فقرات جامعه‌ی انسانی می‌داند (جوادی آملی، ۱۳۹۱: ۵۷۱)

اقتصاد بعد مهمی از زندگی انسان را تشکیل می‌دهد. بر اساس آموزه‌های اسلامی، عدالت اقتصادی، زکات، فطریه و خمس اثر قابل توجهی بر ساختار اقتصادی جوامع اسلامی دارد. در اسلام «برکت اقتصادی» نعمتی از جانب خداوند متعال تلقی می‌شود که برای دستیابی به آن، پایبندی به اصولی مانند تقوا، رعایت حقوق و تعهدات اقتصادی ضرورتی اجتناب‌ناپذیر است. هر چند نباید از نقش «زکات»، «صدقه» و «خمس» در کاهش فقر و تقویت بنیه اقتصادی جامعه غفلت کرد لکن توزیع عادلانه ثروت و مبارزه با فقر در تحقق «عدالت اقتصادی» و تلقی «کار» به عنوان نوعی از عبادت در اقتصاد اسلامی جایگاه ویژه‌ای دارد. از آنجا که بازخوانی روایات معصومان علیهم السلام به منظور شناسایی و تحلیل مؤلفه‌های اقتصادی موجب درک عمیق‌تر آن می‌شود، پژوهش حاضر بر آن است تا به این سؤال پاسخ دهد که تحلیل مؤلفه‌های اقتصادی در روایات امام رضا علیه السلام به چه صورتی است؟ با توجه به اهمیت اقتصاد در زندگی انسان و ضرورت آگاهی از اصول و آموزه‌های اقتصاد اسلامی، نتایج این پژوهش می‌تواند به توسعه نظریه‌ها و مدل‌های اقتصادی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی کمک کند

۲- پیشینه تحقیق

مرور پژوهش‌های مرتبط با مؤلفه‌های اقتصادی در روایات معصومان علیهم السلام نشان می‌دهد هرچند پژوهش‌هایی درباره اقتصاد اسلامی انجام شده از جمله آنکه محمدی جامکانی (۱۳۹۵) در پژوهشی با عنوان «استخراج الگوی بهینه تعاملات اقتصادی در اقتصاد مقاومتی مبتنی بر قرآن و روایات»؛ قربانی (۱۳۹۵) در مطالعه‌ای با عنوان «مؤلفه‌های تشکیل دهنده اقتصاد مقاومتی از منظر آیات و روایات»؛ رضایی آدریانی (۱۳۹۶) در مقاله‌ای با عنوان «روایات اقتصادی حکومت امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف»؛ غفورزاده آرانی و دیگران (۱۳۹۹) در پژوهشی با عنوان «بررسی اصول و سنت‌های اقتصادی در قرآن و روایات»؛ جلوداری و دیگران (۱۳۹۸) در مطالعه‌ای با عنوان «اقتصاد درون‌زا از منظر آیات و روایات اسلامی و تأثیرات آن بر کشور»؛ حسینی زبیدی و عبادی (۱۴۰۲) در مقالهای با عنوان «مؤلفه‌های اقتصاد مقاومتی در منظومه احادیث امام رضا علیه السلام» و بنایی (۱۴۰۰) در پژوهشی با عنوان «کارکردهای مقاومت در حوزه اقتصاد از منظر قرآن و روایات» اقتصاد را از منظر قرآن و حدیث مورد بررسی قرار داده اند اما تاکنون پژوهش مستقلی راجع به تحلیل مؤلفه‌های اقتصادی در روایات امام رضا علیه السلام با روش تحلیل محتوا انجام نشده است

۳- روش پژوهش

در این پژوهش برای تجزیه و تحلیل یافته‌های حاصل، از جدول تحلیل محتوا و از آمار توصیفی و تحلیل‌های کیفی استفاده شده است. تحلیل محتوا، فرآیند تبدیل کیفیت‌ها به کمیت‌ها و سپس تبدیل همین کمیت به کیفیت است. این روش، بیشتر در روند پژوهی، پژوهش‌های تلفیقی، بررسی تصویر واقعیت‌ها و نیز بررسی میزان انطباق برنامه‌ها با ویژگی‌ها و ویژگی‌های ساختاری و محتوایی بکار برده می‌شود. روش تحلیل محتوا بر این فرض بنا شده است که با تحلیل پیام‌های

زبانی می توان به کشف معانی، اولویت ها، نگرش ها، شیوه های درک و سازمان یافتگی جهان دست یافت. این روش که در رشته های گوناگون علوم اجتماعی همچون ارتباطات، جامعه شناسی، علوم سیاسی و روان شناسی، کاربرد دارد، پژوهشگران نسبت به آن (به منزله روشی انعطاف پذیر برای تحلیل داده ها)، توجهی ویژه ندارند. روش تحلیل محتوا، بین دو قطب عینی و ذهنی قرار می گیرد. به بیان دیگر، رویکرد تلفیقی تحلیل محتوا، امروزه می تواند کاربردی تر از کمی گرایی یا کیفی گرایی صرف در تحلیل محتوا باشد (قائدی، ۵۹۳۱: ۷۵). در مرحله آماده سازی و سازماندهی این پژوهش، روایات امام رضا علیه السلام در دو جلد مسند الإمام الرضا علیه السلام (به زبان عربی) از عزیز الله عطاردی مورد بررسی قرار گرفت و روایات تکراری آن حذف شد و در راستای هدف تحقیق، مجموعه پیام های آن جمع آوری شد و بر اساس شباهت ها و تمایز های آن، طبقه بندی صورت گرفت و در جدول های مرتبط به تفکیک منعکس شد

۴- تعاریف مفهومی:

الف) مؤلفه های اقتصادی: مؤلفه اقتصادی به رفتارهایی از فرد اشاره دارد که مستقیم یا غیر مستقیم، به امور اقتصادی و مادی زندگی مربوط میشود و شغل، املاک، کیفیت دخل و خرج و اولوبیتی که فرد برای آن ها در میان مؤلفه های دیگر قائل است را شامل می شود (کاویانی، ۱۳۹۱: ۲۲)

ب) تعهدات مالی: تعهدات مالی به الزامات اقتصادی گفته می شود که شخص یا سازمان نسبت به پرداخت مالی یا تسویه وجوه نقدی یا ارزشی به دیگران متعهد است. این الزام اعم از الزامات قهری و قانونی یا الزامات ارادی و قراردادی است. الزام آور بودن تعهد به این معناست که متعهد ناگزیر از اجرای تعهد است و در حقیقت انجام موضوع تعهد بر او

واجب است (احمدی، ۲۴: ۱۳۸۸)

ج) مصرف: مصرف یکی از اجزای اصلی فعالیت‌های اقتصادی و به معنای استفاده از خدمات، کالاها و منابع برای تأمین نیازهای انسانی است و شامل سطح مصرف، نمونه‌های مصرفی، الگوی مصرف و رفتار مصرفی است. برخی از مصارف اقتصادی شامل مصارف شخصی و مصارف اجتماعی است (کاوینی، ۱۳۹۱: ۲۷۷)

د) اصول اقتصادی: اصول اقتصادی مجموعه‌ای از قواعد و رویکردهاست که به بررسی و توصیف رفتارها و تعاملات اقتصادی بین افراد و نهادها می‌پردازد. اصل عدم تصرف در اموال یکدیگر، اصل جواز تصرف در اموال یکدیگر بر اساس رضایت دو طرف و اصل مالکیت که زیر بنای دو اصل یاد شده است برخی از اصول اقتصادی است (همان: ۲۷۳)

۵- مؤلفه های اقتصادی در روایات رضوی

مؤلفه های اقتصادی در روایات رضوی شامل تعهدات مالی، مصرف، اصول اقتصادی، کار، کسب درآمد و تجارت به شرح ذیل است

۵-۱. تعهدات مالی

تعهدات مالی به الزامات اقتصادی گفته میشود که شخص یا سازمان نسبت به پرداخت مالی یا تسویه وجوه نقدی یا ارزشی به دیگران متعهد است. در تعهد، دو عنصر دین و مسئولیت نقش آفرین است. (احمدی، ۲۴: ۱۳۸۸) در ادامه مؤلفه های اقتصادی مرتبط با تعهدات مالی شامل بدهی های مالی و ارث در روایات رضوی خواهد آمد.

۵-۱-۱. بدهی های مالی

بدهی های مالی یکی از مؤلفه های مطرح در حوزه اقتصادی است. بدهی مالی یک تعهد مالی است که انسان باورمند به آموزه های اسلامی متعهد به انجام آن است. سخن امام رضا علیه السلام «إِنَّ صَاحِبَ النِّعْمَةِ عَلَى خَطَرٍ إِنَّهُ يَجِبُ عَلَيْهِ حُقُوقُ اللَّهِ فِيهَا» (عطاردی، ۱۴۰۶: ۲۰۴/۲)

حاکمی از وجوب پرداخت حق الهی در نعمت های خداوند است که انسان صاحب نعمت ملزم به پرداخت آن است. فرموده امام رضا علیه السلام «نخستین فرد وارد شونده در جهنم ثروتمندی است که حقوق متعلق به مال را ندهد» (همان: ۲۸۱/۱) نشان دهنده اهمیت مسئولیت پذیری انسان در ادای حقوق مالی و پرداخت به موقع بدهی ها و انجام تعهدات مالی به عنوان یک وظیفه شرعی است.

پرداخت زکات یکی از رکن های اصلی اسلام و تعهدی اجتماعی و مالی نسبت به فقرا و نیازمندان است که در روایات رضوی مورد توجه قرار گرفته است. بر اساس فرموده امام رضا علیه السلام: «رسیدگی به معاش فقرا و حفظ اموال ثروتمندان از علل تشریح زکات است» (همان: ۲۰۵/۲). زکات برای برطرف کردن نیازهای اساسی فقرا و نیازمندان در جامعه تشریح شده و باعث کاهش تفاوت میان طبقه ثروتمندان و فقرا می شود. همچنین تشریح زکات به منظور حفظ اموال ثروتمندان است زیرا با اجرای تعهدات مالی زکات، ثروتمندان موظف هستند بخشی از ثروت خود را به صورت منظم و مقرر به فقرا و نیازمندان اهدا کنند. این اقدام نه تنها به کاهش فقر و بی نیازی کمک می کند، بلکه از محرومیت و ناامنی اقتصادی در جامعه جلوگیری می کند و اموال ثروتمندان در قالب اقتصاد مجدداً جریان پیدا می کند و حفظ می شود. به همین دلیل امام رضا علیه السلام نتیجه پرداخت زکات را باقی نماندن فقیر (همان: ۲۰۴/۲) و در خیر همیشگی بودن (همان: ۳۰۶/۱) ذکر می فرمایند

بر اساس روایات رضوی، زکات یکی از تعهدات مالی مهمی است که میزان در آن مهم است. به تعبیر دیگر پرداخت زکات وقتی واجب می شود که اموال خاص شامل نقدین (طلا و نقره)، انعام ثلاثه (گاو، گوسفند و شتر) و غلات اربعه (گندم، جو، کشمش و خرما) به حد نصاب برسد (همان: ۲۰۵/۲، ۲۰۹/۲، ۴۹۶/۲) و لذا نمیتوان پرداخت آن را از وقت مقرر به تاخیر انداخت (همان: ۲۰۴/۲). در روایات امام رضا علیه السلام به مستحق زکات (همان: ۲۰۹/۲، ۲۱۰/۲، ۴۹۶/۲)؛ مقدار زکات (همان: ۲۱۲/۲ و ۴۹۶/۲)؛ آنچه

که به آن زکات تعلق می‌گیرد (همان: ۴۹۶/۲) و نتایج عدم پرداخت زکات (همان: ۳۰۶/۱ و ۲۰۸/۲) اشاره شده است

فطریه یکی دیگر از تعهدات مالی است که انسان باورمند به آموزه های اسلامی متعهد به پرداخت آن است. میزان فطریه، یک صاع است که معادل مبلغ حدود سه کیلوگرم قوت غالب مورد استفاده افراد است که می‌تواند گندم یا برنج یا ذرت یا کشمش یا خرما و مانند این‌ها باشد. در روایات امام رضا علیه السلام تصریح شده که پرداخت فطریه بر کوچک، بزرگ، آزاد، بنده، مرد و زن واجب است (همان: ۴۹۶/۲) و مقدار آن مشخص است (همان: ۱۹۸/۲ و ۲۰۰/۲) اما دادن فطریه بر یتیم و مملوکی که مولایش مرده لازم نیست (همان: ۱۹۸/۲)

از دیگر تعهدات مالی خمس یا پرداخت یک پنجم مازاد درآمد سالانه و برخی موارد دیگر مانند معدن و گنج با شروط خاص است. خمس از فروع دین است و آیه ۴۱ سوره مبارکه انفال و بیش از ۱۱۰ حدیث در کتابهای روایی از آن سخن گفته‌اند. در روایات امام رضا علیه السلام تاکید شده که خمس مخصوص خداوند، پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله و امامان معصوم علیهم السلام است (همان: ۲۱۱/۲). بر اساس این روایت می‌توان گفت خمس حق مخصوصی است که به معصومان تعلق دارد (همان: ۲۱۲/۲)

در روایات امام رضا علیه السلام تصریح شده که به هدایا و هبه‌ها خمس تعلق نمی‌گیرد (همان: ۲۱۰/۲). در روایات رضوی علاوه بر آنچه گفته شد به موارد مصرف خمس از جمله ساخت مسجد، ازدواج و عقد نکاح، کمک به موالیان، خرید کالاهای ضروری و بخشش به افراد اشاره شده است (همان: ۲۱۰/۲). همچنین به فواید دادن خمس تصریح شده از جمله آنکه بیان شده شخص پرداخت کننده خمس مشمول دعای امام علیه السلام می‌شود، رزق او گشایش می‌یابد، گناهانش از بین می‌رود، برای روزهای سخت زندگی آماده می‌شود و به عهد الهی با جان و دل وفا می‌کند (همان: ۲۱۰/۲)

۲-۱-۵. ارث

یکی دیگر از تعهدات مالی که در روایات رضوی وجود دارد الزامات اقتصادی مربوط به ارث است. در مسند الإمام الرضا علیه السلام روایات مربوط به احکام ارث از جمله میراث خویشان درجه اول (همان: ۴۹۶/۲) مقدار ارث زن (همان: ۴۲۴/۲)، ارث مادر و برادر (همان: ۴۲۵/۲) و وارث مادر (همان: ۴۲۲/۲) ذکر شده است. همچنین در مسند الإمام الرضا علیه السلام، روایاتی درباره میراث دختر برادر، پسر خواهر، نکاح به میراث، نکاح بدون میراث (همان: ۴۲۵/۲) و میراث خنثی (همان: ۴۲۳/۲) بیان شده است

افزون بر آن امام رضا علیه السلام، به حکمت اقسام ارث و علت تفاوت میزان ارث میان پسر و دختر توجه کرده و یکی از علل وجود تفاوت میزان ارث میان دختران و پسران را، شوهر کردن دختران و خرجی گرفتن آنان از شوهرانشان ذکر می فرمایند (همان: ۴۲۱/۲) همچنین امام رضا علیه السلام علت نصف بودن ارث زن را آن می داند که زن پس از ازدواج از شوهر نفقه میگیرد و تأمین مخارج و وسائل زندگی وی بر عهده شوهر اوست (همان: ۴۲۴/۲)

به طور کلی از میان ۱۹۹ مضمون روایت مربوط به مؤلفه های اقتصادی از متن کتاب مسند الإمام الرضا علیه السلام، ۹۸ مضمون روایت که ۴۹ درصد کل مؤلفه ها میباشد به تعهدات مالی اختصاص داشت که در قالب دو طبقه پرداخت بدهی های مالی و ارث استخراج گردید که در جدول شماره ۱ منعکس شده است

جدول شماره ۱: توزیع فراوانی محور تعهدات مالی در روایات امام رضا علیه السلام			
طبقة	کد	فراوانی	فراوانی
پرداخت بدهی های مالی	ضرورت پرداخت حقوق واجب	۱	۷۶
	وظایف پس از پرداخت حقوق واجب	۱	
	زکات	۳۹	
	نتایج عدم پرداخت بدهی های مالی	۱	
	فطریه	۱۳	
	خمس	۱۶	
	دین	۵	
ارث	احکام ارث	۱۰	۲۲
	حکمت احکام ارث	۱۲	
مجموع		۹۸	

۲-۵. مصرف

مصرف یکی از اجزای اصلی فعالیت‌های اقتصادی و به معنای استفاده از خدمات، کالاها و منابع برای تأمین نیازهای انسانی است. مصرف در علم اقتصاد به عنوان یکی از عوامل اساسی تعیین کننده تقاضا و توسعه اقتصادی مورد بررسی قرار می‌گیرد. فرآیند مصرف، با فعالیت‌های تولید و توزیع رابطه مستقیم دارد. مؤلفه های اقتصادی مرتبط با مصرف شامل مصارف خیریه و مصرف نامتعادل و تبذیر منابع در روایات رضوی در ادامه بیان می‌شود.

۱-۲-۵. مصارف خیریه

در اقتصاد اسلامی، مصرف به تنهایی به عنوان تأمین نیازهای فردی نیست، بلکه مفهوم گسترده‌تری دارد که شامل صدقه و انفاق نیز می‌شود. برخی واژه «صدقه» را برای صدقه مستحب و واژه «زکات» را برای صدقه

واجب ذکر کرده اند (راغب اصفهانی، بی تا: ۲/۲۷۸). صدقه به معنای صرف کردن ثروت و منابع در راستای کمک به دیگران است. صدقه به عنوان یک عامل مهم در توزیع منابع و کاهش نابرابری اقتصادی مورد توجه قرار می‌گیرد. سخن امام رضا علیه السلام «خَيْرُ مَالِ الْمَرْءِ وَ ذَخَائِرُهُ الصَّدَقَةُ» (عطاردی، ۱۴۰۶: ۲/۲۰۸) نشان می‌دهد صدقه به عنوان یکی از اندوخته‌های برتر انسان دارای نتایج و اثراتی مثبت است. در روایات امام رضا علیه السلام به برخی از نتایج صدقه شامل نجات فرزندان از مرگ به دلیل صدقه دادن مادر (همان: ۲/۴۶۸)، مستجاب شدن دعاها صدقه دهنده در هر صبح (همان: ۲/۲۰۸)، دفع بلا (همان: ۲/۲۰۷) و نزول روزی (همان: ۲/۳۹) اشاره شده است

انفاق به تخصیص منابع و ثروت به جهت کمک به نیازمندان از روی اختیار اشاره دارد. انفاق، واژه‌ای قرآنی به معنای صرف کردن مال در مصارف نیکوکارانه است. انفاق در اسلام به عنوان یکی از پایه‌های اصلی عمل صالح و یکی از ویژگی‌های مؤمنان مورد تأکید قرار گرفته است. انفاق منجر به توزیع منصفانه‌تر ثروت و منابع در جامعه می‌شود و می‌تواند به کاهش نابرابری‌های اقتصادی و اجتماعی کمک کند. همچنین به عنوان یکی از عوامل مصرفی می‌تواند به رونق اقتصادی و افزایش تولید و اشتغال در جامعه کمک کند. با انفاق بخشی از اموال، می‌توان به آموزش، بهداشت، زیرساخت‌ها و نیازهای اساسی جامعه کمک کرد. در دوره‌های رکود اقتصادی، افزایش انفاق می‌تواند با ایجاد اثر مثبت در حوزه‌های اقتصادی به بهبود شرایط کسب و کارها کمک کند. از دیگر اثرات انفاق تخفیف بار مالی خانوارها و افزایش رفاه اجتماعی است. آنچه در انفاق مهم است چگونگی کمک به افراد نیازمند است که از منظر امام رضا علیه السلام آدابی دارد و از جمله آداب این است که فرد انفاق کننده باید چهره خود را بیوشاند تا ذلت محتاج را در هنگام تقاضا نبیند (همان: ۲/۲۰۶). در روایات امام رضا علیه السلام تصریح شده انفاق بنده موجب انفاق خدا می‌شود (همان: ۲/۲۰۶) و این سخن نشان می‌دهد که

با انفاق و کمک به نیازمندان، خداوند نیز به بنده خود کمک و کرامت اعطا می‌کند.

۲-۲-۵. مصارف نامتعادل و تبذیر منابع

مصارف نامتعادل و تبذیر منابع ناظر به وضعیتی است که در آن منابع و منافع اقتصادی به صورت نامتعادل و با اسراف مصرف شود. اسراف هرگونه تجاوز از حدّ اعتدال و گرایش به افراط یا تفریط را در برمی‌گیرد (طبرسی، ۱۴۰۸: ۱۷۶/۴). از این رو برخی با تقسیم این معنای عام، «اسراف» را در خصوص زیاده‌روی و «سرف» را تنها در مفهوم «کوتاهی» به کار برده‌اند (طبری، ۱۴۱۲: ۳۳۷/۴). البته این واژه در همه موارد، شامل کوتاهی از حدّ اعتدال نمی‌شود و بیشتر در معنای زیاده روی استفاده می‌شود، به این جهت بسیاری آن را مرادفِ افراط، و متضادّ تقصیر و «تقتیر» دانسته‌اند که به معنای تضییق و بخل است (طبرسی، ۱۴۰۸: ۸۵۴/۲)

اسراف در همه اقسام آن، با سنت‌های الهی در جهان مخالف است، زیرا با برهم زدن حالت اعتدال، موجب بروز فساد در زمینه‌های گوناگون حیات می‌شود (عبده، ۱۴۱۴: ۳۸۴/۸). در روایات رضوی بر لزوم مصرف مسئولانه تأکید شده تا جایی که افعالی مانند دور انداختن هسته خرما و شکستن مسکوکات (عطاردی، ۱۴۰۶: ۳۱۴/۲) فساد قلمداد شده و غضب خداوند در ضایع کردن مال برشمرده شده‌است (همان: ۲۸۵/۱). از سخن امام رضا علیه السلام در «سُبْحَانَ اللَّهِ، إِنَّ كُتُبَكُمْ اسْتَغْنِيَتْكُمْ فَإِنَّ أَنْسَاءَكُمْ يَسْتَغْنُوا، أَطْعَمُوهُ مَنْ يَخْتَاجُ إِلَيْهِ» (همان: ۳۴۸/۲) خطاب به فردی که نیم خورده میوه اش را بیرون پرتاپ کرده به خوبی می‌توان مبارزه آن حضرت را با مصرف نامتعادل منابع و تبذیر افرادی مشاهده کرد که به طور ناعادلانه به منابع و ثروت دسترسی داشتند و بخش دیگری از جامعه با کمبود و نیازمندی‌های اساسی روبرو بودند

از میان ۱۹۹ مضمون روایت مربوط به مؤلفه های اقتصادی از متن کتاب

مسند الإمام الرضا عليه السلام، ۲۳ مضمون روایت که ۱۲ درصد کل مؤلفه ها میباشد به مصرف اختصاص داشت که در قالب دو طبقه مصارف خیریه و مصارف نامتعادل استخراج گردید. مؤلفه های اقتصادی مرتبط با محور مصرف در روایات امام رضا علیه السلام به تفکیک در جدول شماره (۲) منعکس شده است.

جدول شماره ۲: توزیع فراوانی محور مصرف در روایات امام رضا علیه السلام			
طبقه	کد	فراوانی	فراوانی
مصارف خیریه	صدقه	۶	۱۶
	انفاق	۴	
	بهترین مال برای حفظ آبرو	۱	
	در نظر گرفتن ویژگی های زمانی	۳	
	رسیدگی به معاش مردم	۲	
اسراف	ضایع کردن اموال	۱	۷
	اسراف	۶	
مجموع		۲۳	

۳-۵. اصول اقتصادی

اصول اقتصادی مجموعه ای از قواعد و رویکردهاست که به بررسی و توصیف رفتارها و تعاملات اقتصادی بین افراد و نهادها می پردازد. اصول اقتصادی در اسلام مبتنی بر پایه های اعتقادی و موازین اخلاقی آموزه های دین مبین اسلام است و علاوه بر بعد مادی انسان، جنبه های روحی و معنوی آدمی را مورد توجه قرار داده است (خلیلیان اشکذری، ۱۳۹۰، ۳۷). در ادامه مؤلفه های اقتصادی مرتبط با اصول اقتصادی شامل عدالت اجتماعی و روزی حلال در روایات رضوی خواهد آمد.

۱-۳-۵. عدالت اجتماعی

بر اساس اصل عدالت اجتماعی باید منابع و فرصت‌های اقتصادی به طور عادلانه و بدون تبعیض بین افراد توزیع شود. در روایات رضوی با تأکید بر عدم تازیانہ زدن به بنده، بدترین مردم کسی معرفی شده که بنده خود را تازیانہ زند (همان: ۲۸۶/۱). بر اساس این روایت و با در نظر گرفتن اصل عدالت اجتماعی میتوان اظهار داشت که هیچ فردی نباید خود را به عنوان مالک حقیقی دیگران در نظر بگیرد. همچنین این اصل به منزله تأکید بر عدم تفاوت در ارزش انسان بودن میان تمام افراد بشری است.

علاوه بر آن حق اجیر که در روایات امام رضا علیه السلام به آن اشاره شده به عدالت در روابط کسب و کار اجتماعی اشاره دارد. اجازه دادن به افراد برای کار کردن و دریافت حقوق حقیقی و عادلانه برای کار خود، جزء اصول حقوقی و اجتماعی اقتصاد اسلامی است تا جایی که به فرموده امام رضا علیه السلام یکی از گناهانی را که خداوند نمی‌آمرزد غصب حق اجیر است (همان: ۲۸۹/۱). امام رضا علیه السلام با در نظر گرفتن حق کودکان و حمایت از آنها، بردگی کودکان را به دلیل فقر خانواده‌ها، حتی اگر آنها از اهل ذمه باشند، مجاز نمی‌داند (همان: ۳۰۴/۲). بر اساس اصل عدالت اجتماعی حق کارگر محترم است و شامل مسائلی مانند تأمین معیشت کارگران به اندازه کاری که انجام می‌دهند، عدم مقاطعه کاری، قرارداد منصفانه با کارگران، تعیین حقوق مناسب برای آنها و پرداخت به موقع است (همان: ۳۰۱/۲). این اصل بر تضمین حقوق کارگران و ارتقای شرایط کار آنها تأکید دارد. در روایت امام رضا علیه السلام در نظر گرفتن حق یتیم و ضمانت برای مال او در تجارت تأکید شده است (همان: ۴۱۲/۲)

۲-۳-۵. روزی پاک

در روایات امام رضا علیه السلام به دعا کردن برای روزی گسترده طیب

اشاره شده (همان: ۲۹۸/۲) که نشان از اهمیت منابع مشروع برای تأمین نیازهای اقتصادی افراد است و آشکار می کند که روزی و منابع اقتصادی باید از طریق مشروع و قانونی به دست آورده شوند. در روایات رضوی مشمولان روزی حلال، پیامبران و برگزیدگان خداوند هستند (همان: ۲۹۸/۲). این اصل نشان می دهد که روزی حلال به عنوان بخشی از برکت از طرف خداوند به فرستادگان خود عطا می شود

از میان ۱۹۹ مضمون روایت مربوط به مؤلفه های اقتصادی از متن کتاب مسند الإمام الرضا علیه السلام، ۱۵ مضمون روایت که ۷ درصد کل مؤلفه ها می باشد به اصول اقتصادی اختصاص داشت که در قالب دو طبقه عدالت اجتماعی و روزی پاک استخراج گردید. مؤلفه های اقتصادی مرتبط با محور اصول اقتصادی در روایات امام رضا علیه السلام به تفکیک در جدول شماره (۳) منعکس شده است

جدول شماره ۳: توزیع فراوانی محور اصول اقتصادی در روایات امام رضا علیه السلام			
طبقة	كد	فراوانی	فراوانی
عدالت اجتماعی	عدم تازیانه به بنده	۱	۱۱
	حق اجیر	۱	
	حق کودکان به بردگی گرفته شده	۱	
	حق کارگر	۶	
	حق یتیم	۱	
	عدم تجمیع املاک در یک جا	۱	
روزی پاک	دعا کردن برای روزی حلال / درخواست از خدا برای روزی واسع	۲	۴
	روزی حلال مخصوص انبیا	۲	
مجموع		۱۵	

۳-۳-۵. کار

کار از منظر علم اقتصاد عنصر اساسی در فرآیند تولید و توزیع ثروت و وسیله ای برای تولید و خلق ارزش در جامعه است. در مسند الإمام الرضا علیه السلام آمده است که علی بن اسباط با انگیزه سفر تجاری به مصر، از امام رضا علیه السلام سؤال می‌کند که بهتر است از کدام راه (خشکی یا دریا) به مصر مسافرت کند؟ در پاسخ، امام رضا علیه السلام از قول رسول خدا علیه السلام می‌فرماید: «مَا أَجْمَلَ فِي الْأَطْلَبِ مَنْ رَكِبَ الْبَحْرَ؛ چه زیباست در طلب روزی انسان به دریا سفر کند» (همان: ۳۱۳/۲). این جمله بیانگر زیبایی سفر به دریا برای کار و جستجوی رزق و روزی است. همچنین، امام رضا علیه السلام بیرون رفتن صبح زود را برای طلب روزی و آموختن این اصل از کلاغ را به عنوان یکی از امور مورد توجه در زندگی ذکر کرده است (همان: ۲۹۹/۲). همچنین بر اساس روایات رضوی باید به روزهای انجام هرکاری توجه داشت (همان: ۴۸۲/۲).

از میان ۱۹۹ مضمون روایت مربوط به مؤلفه های اقتصادی از متن کتاب مسند الإمام الرضا علیه السلام، ۶ مضمون روایت که ۳ درصد کل مؤلفه ها میباشد به محور کار اختصاص داشت که در قالب سه طبقه تشویق به کار، تدبیر زمان در کار و تشویق به تولید استخراج گردید. مؤلفه های اقتصادی مرتبط با محور کار در روایات امام رضا علیه السلام به تفکیک در جدول شماره (۴) منعکس شده است.

جدول شماره ۴: توزیع فراوانی محور کار در روایات امام رضا علیه السلام			
فرایوانی	فرایوانی	کد	طبقه
۳	۲	روزی جستن	تشویق به کار
	۱	طلب روزی در دریا	
۲	۲	اختصاص روز خاص برای کار	تدبیر زمان در کار
۱	۱	کشاورزی و درختکاری	تشویق به تولید
۶		مجموع	

۴-۳-۵. کسب درآمد

کسب درآمد، در اقتصاد یکی از مفاهیم بنیادی است. در واقع، بدون کسب درآمد، امکان بسیاری از فعالیت‌های اقتصادی و اجتماعی وجود ندارد و توسعه یک جامعه پایدار و پویا به شدت وابسته به وجود منابع مالی است. کسب درآمد برای افراد به معنای تأمین نیازهای اساسی مانند خوراک، مسکن، پوشاک و بهداشت است. این نیازها برای زندگی و بقا ضروری هستند و بدون دستیابی به مالی کافی، امکان تأمین آنها وجود ندارد. همچنین کسب درآمد از طریق اشتغال، افراد را به کار و فعالیت اقتصادی می‌کشاند و فرصت‌های شغلی را ایجاد و از بیکاری جلوگیری کرده و در کاهش فقر، افزایش رفاه اجتماعی و بهبود شرایط زندگی تأثیر قابل توجهی دارد. در روایات رضوی جواز واگذار کردن علفزارهای مزرعه به شرط مالکیت واگذار کننده (همان: ۳۰۲/۲)؛ جواز اخذ هدایای آتشکده برای صاحبان زمین‌های کشاورزی (همان: ۳۱۴/۲)؛ جواز معامله آرد الک کرده همچون سایر بیع‌های حلال در صورت دارا بودن تقوای الهی (همان: ۳۱۳/۲) و باقی ماندن مورد اجاره در دست مستاجر تا آخر قرارداد (همان: ۲۹۹/۲) برخی مؤلفه‌های مرتبط با کسب درآمد موجود است از میان ۱۹۹ مضمون روایت مربوط به مؤلفه‌های اقتصادی از متن کتاب مسند الإمام الرضا علیه السلام، ۴ مضمون روایت که ۲ درصد کل مؤلفه‌ها می‌باشد، به محور کسب درآمد اختصاص داشت که در قالب ۴ طبقه درآمد حاصل از زمین‌های کشاورزی، درآمد از واگذاری علفزارهای مزرعه به شرط مالکیت واگذار کننده، درآمد حاصل از فروش آرد الک کرده و راه‌های تأمین درآمد استخراج گردید. مؤلفه‌های اقتصادی مرتبط با محور کسب درآمد در روایات امام رضا علیه السلام به تفکیک در جدول شماره (۵) منعکس شده است

جدول شماره ۵: توزیع فراوانی محور کسب درآمد در روایات امام رضا علیه السلام			
فراوانی	فراوانی	کد	طبقه
۱	۱	مباح بودن اخذ هدایا در زمین های کشاورزی	درآمد حاصل از زمین های کشاورزی
۱	۱	جواز واگذاری علفزارهای مزرعه	درآمد واگذاری علفزارهای مزرعه به شرط مالکیت واگذار کننده
۱	۱	مباح بودن اخذ پول پس از الک کردن آرد	درآمد حاصل از فروش آرد الک کرده
۱	۱	اجاره	راه های تامین درآمد
۴		مجموع	

۵-۳-۵. تجارت و معاملات

خرید و فروش یا بیع یکی از مهم ترین و متداول ترین قراردادهای اقتصادی در میان مردم است و نقش بسیار مهمی در روابط اجتماعی و اقتصاد جامعه دارد. رعایت قوانین اسلامی در قراردادها و تعاملات تجاری، احترام به حقوق مشتریان، ارائه کیفیت و خدمات مطلوب، رعایت قوانین و اخلاق در تعامل با مشتریان، از جمله عناصر کلیدی مرتبط با تجارت در اقتصاد اسلامی است. در ادامه مؤلفه های اقتصادی مرتبط با معاملات شامل چالش های اخلاقی در تجارت، معاملات مشروع و شرایط برگشت معامله در روایات رضوی خواهد آمد.

الف) چالش های اخلاقی در تجارت

چالش های اخلاقی در تجارت ناظر به موقعیت ها و مسائلی است که در حوزه تجارت و بازرگانی، ارزش ها، اصول اخلاقی و تصمیم گیری های اخلاقی با تناقض و تضاد مواجه می شوند. این چالش ها می توانند در سطوح مختلف تجارت، از سطح فردی تا سطح سازمانی و حتی سطح جامعه و جامعه جهانی رخ دهند. رفتارهای غیر اخلاقی مانند تقلب، تبانی، تضییع

منافع مشتریان، تعامل ناعادلانه با رقبا، رشوه‌دهی و فساد و نقض حقوق بشر در فعالیت‌های تجاری است. در روایات امام رضا علیه السلام به رفتارهای غیر اخلاقی در تجارت از جمله کم فروشی اشاره شده (همان: ۴۹۶/۲) که نوعی بی عدالتی در تعیین قیمت و ارزش کالاها و خدمات است

تحدید اخلاقی دیگر معاملاتی که تزییع حقوق و منافع دیگران را در پی دارد، استفاده از وضعیت ناتوانی افراد مضطر و معامله با آنان است که مغبون کردن طرف مقابل را در پی دارد (همان: ۳۲۳/۱). گرفتن هدیه به جای انجام کار (همان: ۳۲۹/۱) و رشوه گرفتن برای داوری (همان: ۳۰۸/۱) نیز در روایات رضوی محکوم شده است. این نابایستگی معاملاتی به معنای تبدیل عدالت و انصاف به بی عدالتی و تزییع اصول اخلاقی است. بر اساس روایات امام رضا علیه السلام ربا یک گناه کبیره (همان: ۳۲۶/۱) و کفر است (همان: ۳۰۵/۲) و جایز نیست از بدهکار مقدار بیشتری دریافت کرد که با آن بدهکاری دیگری را تسویه کرده است (همان: ۳۰۵/۲). دلایل تحریم ربا در روایات رضوی گوناگون است. جلوگیری از فساد اموال یکی از علل تحریم ربا از منظر امام رضا علیه السلام است (همان: ۳۰۶/۲). زیرا دریافت سود از وام و ربا می‌تواند منجر به فساد اموال و تنش‌های اقتصادی در جامعه شود. از دیگر علل تحریم ربا در روایات امام رضا علیه السلام جلوگیری از مخلوط شدن مال به حرام است (همان: ۳۰۵/۲). این امر منجر به حرام شدن آن چیزی می‌شود که در اصل ممکن است حلال باشد. از دیدگاه اقتصادی، ربا منجر به ضرر و زیان برای طرفین معامله می‌شود. این عمل معمولاً به بروز نابسامانی و مشکلات مالی می‌انجامد. از این رو امام رضا علیه السلام به ضرردار بودن، معاملات ربوی تاکید می‌کند (همان: ۳۰۵/۲) در روایات امام رضا علیه السلام فراموش شدن خوبی‌ها در جامعه از پی آمدهای ربا است (همان: ۳۰۵/۲). همچنین ربا منجر به تمرکز ثروت و منابع در دست اقلیت می‌شود و ظلم و اجحاف نسبت به اقشار ضعیف‌تر جامعه را در پی دارد

(همان: ۳۰۵/۲). گفتنی است وجود ربا در جامعه باعث از بین رفتن اعمال نیک و قرض الحسنه می شود (همان: ۳۰۵/۲) و فساد و تباهی و از بین رفتن اموال عمومی را در پی خواهد داشت (همان: ۳۰۵/۲)

در روایات امام رضا علیه السلام، به جائز نبودن برخی از اقدامات مرتبط با تجارت و معاملات نیز اشاره شده است. از جمله این اقدامات عدم جواز فروش شراب و خوک است (همان: ۳۰۹/۲). جائز نبودن خرید کنیز آوازه خوان و نوازده نی (همان: ۳۱۰/۲) نیز حاکی از عدم تأیید و حمایت از خرید و فروش کنیزانی دارد که به دستورات شرع پای بند نیستند. در روایت رضوی تأکید شده پول خرید و فروش کنیز آوازه خوان مانند پول فروش سگ حرام است (همان: ۳۱۱/۲). فروش نخل هنگام باروری (همان: ۳۰۰/۲) نیز جائز نیست. این ممنوعیت به منظور حفظ و حمایت از تولید و بهره‌برداری بهینه از منابع طبیعی است

ب) معاملات مشروع

معاملات مشروع یا معاملات قانونی و مجاز، به تعاملات تجاری اشاره دارد که با رعایت قوانین و مقررات اسلامی انجام می‌شود. معاملات مشروع شامل انواع تجارت‌ها و فعالیت‌های اقتصادی مانند خرید و فروش کالاها و خدمات، قراردادهای مالی و سایر فعالیت‌های تجاری است. در معاملات مشروع، رعایت اصول اخلاقی و قوانین از اهمیت بالایی برخوردار است و شامل رعایت حقوق و منافع طرفین، انصاف در قراردادهای، عدم تضییع وقت و انرژی در معاملات، ارائه اطلاعات صحیح و شفاف، رعایت حقوق مشتریان و مصرف‌کنندگان است. معاملات مشروع باعث ایجاد اعتماد بین طرفین تجارت، تحقق روابط طولانی مدت و پایداری در بازار و توسعه اقتصادی و اجتماعی می‌شود.

در روایات امام رضا علیه السلام به برخی معاملات مشروع از جمله فروش و خرید کالاها و خدمات اشاره شده که از جمله آن جواز فروش زمین مزروعی اجاره داده شده به شرط باقی ماندن مستاجر در آن تا پایان زمان اجاره (همان: ۳۰۰/۲)؛ جواز فروش مدت دار تا دو سال (همان:

جواز معامله خاک معدن (همان: ۳۰۸/۲)، جواز خرید و فروش عصاره (همان: ۳۵۷/۲)، جواز دریافت سکه رایج از شخصی بدهکاری که قبلاً به او درهم غیر رایج قرض داده شده (همان: ۳۰۸/۲) و جواز مباحه پرده کعبه (همان: ۴۱۵/۲) است

ج) شرایط فسخ معامله

در روایات امام رضا علیه السلام علاوه بر اینکه به اشاره به برخی معاملات مشروع، شرایط فسخ معامله نیز مورد توجه قرار گرفته است. فسخ معامله به معنای لغو یا بازگشت یک معامله است که توسط یکی از طرفین انجام می‌شود. شرایط فسخ معامله بر اساس روایات از امام رضا علیه السلام شامل پسدان کنیز در صورتی است که خریدار متوجه شود که آن زن از بیماری‌های خاصی از جمله جنون، جذام، برص و غیره رنج می‌برد. همچنین در روایات رضوی به فسخ معامله خرید حیوانات نیز توجه شده و آمده است که اگر خریدار حیوانی را بخرد، در مدت سه روز پس از معامله، می‌تواند آن را فسخ کند (همان: ۳۱۰/۲)

از میان ۱۹۹ مضمون روایت مربوط به مؤلفه‌های اقتصادی از متن کتاب مسند الإمام الرضا علیه السلام، ۵۳ مضمون روایت که ۲۷ درصد کل مؤلفه‌ها می‌باشد به محور تجارت اختصاص داشت که در قالب ۳ طبقه چالش‌های اخلاقی تجارت، معاملات مشروع و فسخ معامله استخراج گردید. مؤلفه‌های اقتصادی مرتبط با محور تجارت در روایات امام رضا علیه السلام به تفکیک در جدول شماره (۶) منعکس شده است.

جدول شماره ۶: توزیع فراوانی محور تجارت در روایات امام رضا علیه السلام			
طبقه	کد	فراوانی	فراوانی

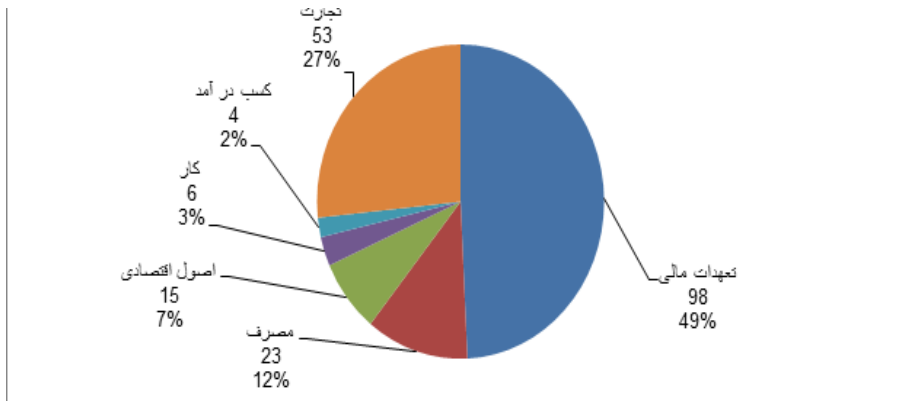
۳۵	۴	مال اندوزی	چالش های اخلاقی تجارت
	۲	کم فروشی	
	۱	فروش انسان آزاد	
	۲	خسارت زدن دیگران	
	۲	رشوه	
	۱	دزدی	
	۱۴	ربا	
	۲	عدم جواز فروش شراب و خوک	
	۳	عدم جواز خرید کنیز آوازه خوان و نوازده نی	
	۱	عدم جواز خرید و فروش برده نقض کننده عهد	
	۲	عدم جواز پرداخت پول زمین فروخته شده از محصول همان زمین به فروشنده	
	۱۲	۱	
۱		جواز فروش کالا به قیمت بیشتر	
۲		جواز فروش مدت دار تا دو سال	
۲		فروش جواهر	
۱		فروش انگور	
۱		خرید و فروش عصاره قبل از تبدیل به مسکر	
۱		دریافت سکه رایج	
۱		خرید و فروش پرده کعبه	
۲		جواز خرید و فروش برده و اسیر	
۶	۶	شرایط فسخ معامله	فسخ معامله
۵۳		مجموع	

در ادامه جدول میزان فراوانی مؤلفه های اقتصادی در روایات امام رضا علیه السلام و درصد آن در نمودار میله ای شماره (۱) و نمودار دایره ای شماره (۲) منعکس می شود

نمودار میله ای شماره ۱ توزیع فراوانی محورهای مؤلفه اقتصاد در روایات رضوی

نمودار دایره ای شماره ۲ درصد فراوانی محورهای مؤلفه اقتصاد در روایات رضوی

نتیجه گیری

تحلیل مؤلفه های اقتصادی در روایات امام رضا علیه السلام نشان داد که عناصر سازنده اقتصاد دربرگیرنده شش محور «تعهدات مالی، مصرف، اصول اقتصادی، کار، کسب درآمد و تجارت» است. تعهدات

مالی با ۹۸ مضمون روایت و ۴۹ درصد فراوانی مشتمل بر پرداخت بدهی های مالی با فراوانی ۷۶ و ارث با فراوانی ۲۲ است. «تجارت» با ۵۳ مضمون روایت و ۲۷ درصد فراوانی مشتمل بر چالش های اخلاقی در تجارت با فراوانی ۳۵، معاملات مشروع با فراوانی ۱۲ و شرایط برگشت معامله با ۶ مورد فراوانی دومین محور مورد توجه در مسند الإمام الرضا علیه السلام است. «مصرف» با ۲۳ مضمون روایت و ۱۲ درصد فراوانی دربرگیرنده مصارف خیریه با فراوانی ۱۷ و مصرف نامتعادل و تبذیر منابع با فراوانی ۷ چهارمین محور مورد توجه در روایات امام رضا علیه السلام است. چهارمین محور «اصول اقتصادی» با ۱۵ مضمون روایت و ۷ درصد فراوانی مشتمل بر عدالت اجتماعی با فراوانی ۱۱ و روزی پاک با فراوانی ۴ است. پنجمین محور از مؤلفه های اقتصادی در روایات امام رضا علیه السلام «کار» با ۶ مضمون روایت و ۳ درصد فراوانی شامل تشویق به کار با ۳ مورد، تدبیر زمان در کار با ۲ مورد فراوانی و تشویق به تولید با ۱ مورد فراوانی است. آخرین محور «کسب درآمد» با ۴ مضمون روایت و ۲ درصد فراوانی شامل درآمد حاصل از زمین های کشاورزی، درآمد از واگذاری علفزارهای مزرعه به شرط مالکیت واگذار کننده، درآمد حاصل از فروش آرد و راه های تامین درآمد هر کدام با ۱ مورد فراوانی است.

منابع و مأخذ

۱. احمدی، محمدرضا، تأملی در مفهوم، مبانی و اقسام تعهد، پژوهش حقوق و سیاست، سال یازدهم، شماره ۲۶، صص ۷-۴۲، ۱۳۸۸ش
۲. بنایی، علی؛ کارکردهای مقاومت در حوزه اقتصاد از منظر قرآن و روایات، پژوهشنامه معارف قرآنی، شماره ۴۷، صص ۲۳۴-۲۵۸، ۱۴۰۰ش.
۳. خلیلیان اشکذری، محمدجواد، اصول اقتصادی قانون اساسی با نگاهی به «توسعه پایدار»، مجله معرفت، شماره ۴۱، صص ۳۳-۴۶، ۱۳۸۰ش
۴. جلواری، حسین؛ نجاری، عبدالله، اقتصاد درون زایی از منظر آیات و روایات اسلامی و تأثیرات آن بر کشور (مطالعه موردی: کشور جمهوری اسلامی ایران)، نشریه اقتصاد و بانکداری اسلامی، دوره ۸، شماره ۲۶، صص ۹۷-۱۲۹، ۱۳۹۸ش.
۵. جوادی آملی، عبدالله، *مفاتیح الحیاه*، تحقیق: محمدحسین فلاح زاده، یدالله مقدسی و همکاران، قم، اسرا، ۱۳۹۱ش
۶. حسینی زیدی، سید ابوالقاسم؛ عبادی، مهدی، «مؤلفه‌های اقتصاد مقاومتی در منظومه احادیث امام رضا علیه السلام»، فصلنامه علمی امام رضا علیه السلام و علوم روز، دوره ۱، شماره ۱، صص ۵۱-۶۶، ۱۴۰۲ش
۷. رضایی آدریانی، مجتبی، «پژوهشی در روایات اقتصادی حکومت امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف»، پژوهش های مهدوی، شماره ۲۳، صص ۳۹ تا ۷۰، ۱۳۹۶ش
۸. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، *ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ قرآن*، مترجم و مصحح: غلامرضا خسروی حسینی، تهران،

- مرتضوی، بی تا
۹. طبرسی، فضل بن حسن بن فضل، *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*، بیروت، دارالمعرفه، ۱۴۰۸ق
۱۰. طبری، ابوجعفر محمد بن جریر، *جامع البیان فی تفسیر القرآن*، بیروت، دارالمعرفه، ۱۴۱۲ق
۱۱. عبده، محمد، رضا، محمد رشید، *تفسیر القرآن الحکیم الشهیر بتفسیر المنار*، لبنان، دار المعرفه، ۱۴۱۴ق
۱۲. عطاردی خوبشانی، عزیزالله، *مسند الامام الرضا علیه السلام*، مشهد، المؤتمر العالمی الامام الرضا علیه السلام، مؤسسه طبع ونشر آستان قدس رضوی، ۱۴۰۶ق
۱۳. غفورزاده آرانی، حسین؛ خادم عزیززاده امیر؛ عیسوی، محمود؛ خاندوزی، سیداحسان، «بررسی اصول و سنت های اقتصادی در قرآن و روایات»، نشریه مطالعات اقتصاد اسلامی، دوره ۱۲، شماره ۱، ص ۱۱۷-۱۵۴، ۱۳۹۹ش
۱۴. قربانی مقدم، محمد، مولفه های تشکیل دهنده اقتصاد مقاومتی از منظر آیات و روایات، مجله : فرهنگ و دانش پدافند غیر عامل ، شماره ۲، صص ۹-۱۱، ۱۳۹۵ ش
۱۵. کاویانی، محمد، *سبک زندگی اسلامی و ابزار سنجش آن*، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۱ش
۱۶. قائدی، محمدرضا، گلشنی، علیرضا، روش تحلیل محتوا، از کمی گرایمی تا کیفی گرایمی، مجله ی روش ها و مدل های روان شناختی، دوره ۷، شماره ۲۳، ص ۵۷-۸۲، ۱۳۹۵ش
۱۷. محمدی جامکانی، اعظم ؛ استخراج الگوی بهینه تعاملات اقتصادی در اقتصاد مقاومتی مبتنی بر قرآن و روایات، همایش : الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت، دوره ۵، صص ۱۵۲۸-۱۵۴۸، ۱۳۹۵ش